

УДК: 94(477)394«1946/1964»

Оксана ЯНКОВСЬКА, Олександр ДАНИЛЕНКО

ЗАРПЛАТА, ПЕНСІЯ, ПОЗИКИ І ЦІНИ ЯК ЧИННИКИ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО СТАНУ ТРУДЯЩИХ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – СЕРЕДИНА 1960-тих РОКІВ)

Розглядаються зміни в матеріально-побутовому забезпеченні радянського громадянина в УРСР, зокрема такі його чинники, як заробітна плата, пенсійне забезпечення, державні позики за підпискою, ціни.

Ключові слова: заробітна плата, пенсія, ціни, державні позики.

Повернення країни до мирного життя не зробило ставлення держави до добробуту робітників і селян менш суперечливим. Здавалося б, після виснажливої війни, за надзвичайно низького стартового рівня важливо було здобути прихильність людей, піднявши їхній рівень життя. Натомість, незважаючи на масовану пропаганду «здобутих досягнень» та обіцянки забезпечити достаток у невизначеному майбутньому, покращення життя населення не стало пріоритетом для режиму.

У той час і далі зберігалося нормоване забезпечення продуктами і крамом щоденного попиту через торгівельну мережу за державними передвоєнними цінами за картками. При цьому застосовувалися різні норми: для непрацюючих, трудящих різних галузей господарства, службовців державних установ. Станом на 1 січня 1945 року в УРСР за картками забезпечувалися 10,5 млн осіб¹. Паралельно від 1944 року існувала державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами, а також базари як рештки вільного ринку зі своїми цінами.

З розриву цін у різних секторах торгівлі жилилися «спритники». Водночас завдяки такій системі держава регулювала споживання, аби забезпечити споживчий мінімум тій частині населення, яка одержувала дохід із держбюджету. Найжорсткішим регулювання стало під час голоду 1946–1947 років: у вересні 1946-го постановою РМ СРСР та ЦК ВКП(б) (не для друку) «Про економію у витрачанні хліба» було зменшено норми забезпечення за картками працівникам низки галузей промисловості, сільських мешканців, за незначними виключеннями, взагалі позбавили карткового постачання. Водночас повідомленням РМ СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 вересня 1946 року з 16 вересня було в 2,5–6 разів підвищено ціни на карткові продукти та непродовольчі товари (зокрема, хліб пшеничний – у чотири, житній – майже в п'ять разів), що обґрунтовувалося несприятливими умовами та підготовкою відміни карткової системи. Щомісячна «хлібна» надбавка, що становила від 60 до 110 крб. не надто й компенсувала втрати, до того ж, надавалася

¹ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 574.

обмеженому колу споживачів². Одночасне зменшення комерційних цін на 20–30% впливало на добробут людей значно менше, ніж зростання пайкових, адже майже все населення жило від зарплати до зарплати. Продуманість дій підтверджує прийнята за особистим наполяганням Сталіна постанова уряду СРСР №2122 від 16 вересня, що забороняла всім міністерствам і відомствам, керівникам господарських і громадських установ пряме або непряме підвищення окладів і ставок заробітної плати на державних, кооперативних і громадських підприємствах, підвищення встановлених норм продовольства і промтоварів, що розподілялися за картками, а також збільшення норм і лімітів усіх видів додаткового продовольчого та промтоварного постачання населення. Надалі це кількаразове подорожчання створило базу для щорічних кількопроцентних «сталінських» знижень державних цін.

14 грудня 1947 року Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари»³, за якою протягом 16-22 грудня 1947 року здійснено обмін купюр і переоцінено банківські вклади і поточні рахунки в ощадкасах. Ця реформа ретельно й таємно готувалася спеціальною Групою з грошового обігу Народного комісаріату фінансів СРСР від кінця 1943 року⁴.

Усупереч усталеній думці, зазначимо, що світова війна не була ані єдиною причиною реформи, ані навіть основною. Колективізація і руйнація виробничих сил села, український голодомор і зниження рівня життя переважної більшості людності країни стали платою за індустріалізацію і нарощування військово-промислового потенціалу СРСР. Менше згадують також, що тривке падіння виробництва сільгосппродукції, стримування розвитку галузей, які виробляють товари народного споживання, і покриття дефіциту держбюджету грошовою емісією призвели до того, що від кінця 1920-х років і до початку німецько-радянської війни грошовий обіг СРСР перебував у стані хронічної кризи, вирувала інфляція, характерна для військової економіки⁵. Шкоди грошовому обігу завдавало зростання витрат на утримання війська (від початку 1937-го до 1 червня 1941 року збройні сили СРСР зросли з 1,433 млн до 5 млн військовослужбовців), та виробництво озброєнь (у 1939 році на оборону витрачалася чверть державного бюджету, у 1940-му – третя частина, у плані на 1941-й – 43,4%); бюджетне фінансування наркомату оборони та наркомату військово-морського флоту зросло від 16,5 млрд крб. у 1937 році до 56,8 млрд крб. у 1940-му, а на 1941 рік було затверджено в сумі 70,9 млрд крб.⁶. Оскільки витрати бюджету переважали надходження, Держбанк СРСР мусив здійснювати непокриту емісію. Так, із 3,6 млрд крб. емісії 1938 р. 43% покривали

² Правда. – 1946. – 16 септєбря.

³ Известия. – 1947. – 13 декабря; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 3. – М., 1968. – С. 460.

⁴ Денежная реформа в СССР 1947 года: документы и материалы / Составление и комментарии: Л. Н. Доброхотов и др. – М., 2010. – С. 35; 38–57; *Зверев, А.* Записки министра / *А. Г. Зверев.* – М., 1973. – С. 233.

⁵ *Муравьева, Л.* Промышленное развитие и финансы в годы довоенных пятилеток / *Л. А. Муравьева* // Финансы и кредит. – 2003. – № 9. – С. 85.

⁶ *Дьяченко, В.* История финансов СССР (1917-1950 гг.) / *В. П. Дьяченко.* – М., 1978. – С. 368.

залучені ресурси, а 2,4 млрд. крб. лишилися непокритими. До середини 1940 року надлишок грошей становив від 9 до 10 млрд. крб., тобто не менше половини грошової маси держави. Принагідно зауважимо, що за таких умов відсутність бодай-якої згадки про грошову реформу, на наш погляд, свідчить на користь припущення, що Сталін у близькому майбутньому планував почати велику війну, в очікуванні якої грошова реформа, звісно, не мала сенсу.

Розбалансування економіки й фінансово-кредитної системи держави прискорила війна, коли військові витрати сягали 55% національного доходу, виробництво товарів народного споживання і роздрібний товарообіг значно скоротилися, а дефіцит держбюджету покривався, знову ж таки, за рахунок грошової емісії⁷. За роки війни обсяг роздрібного товарообігу державної і кооперативної торгівлі скоротився на дві третини, а грошова маса збільшилася більш, ніж у чотири рази, з 18,4 млрд крб. на 1 червня 1941 року до 73,9 млрд крб. на 1 січня 1946-го, і суттєво переважала потреби народного господарства⁸. Відповідно зростали ринкові ціни, які часом переважали довоєнні в 10–15 разів.

Документи свідчать, що реформа від початку не передбачала радикальної зміни грошової системи, а лише оздоровлення існуючої. Її метою було скорочення грошової маси в обігу, тож об'єктивно вона мусила мати конфіскаційний характер. Експерти бачили два варіанти оздоровлення грошового обігу. Згідно з одним – шляхом розширення комерційної торгівлі пропонувалося витягнути надлишкову грошову масу з подальшим переходом до державної торгівлі за єдиними цінами. Інший варіант передбачав одномоментне радикальне реформування, що й було визнано за доцільне на вищому рівні.

Одним з найбільш дискусійних питань при розробці концепції реформи був курс обміну готівкових грошей. Курс 1:15, який запропонував нарком фінансів СРСР А. Г. Зверев, зменшено до 1:10 на вимогу керівника Групи з грошового обігу проф. Васілія Дьяченка. Інші курси обґрунтовували автори альтернативних проектів реформи: 1:4,2 – проф. Московського фінансово-економічного інституту Александр Гойхбарг, 1:2 – голова Правління Держбанку СРСР Яков Голев, пропонувалися також 1:3 і 1:5⁹. Очевидно, що прибічники високого курсу обміну, окрім рівноваги між грошовою і товарною масами, мали на меті ще й кратне зменшення внутрішнього державного боргу, як наслідок реформи, тож «за вказівкою Політбюро й особисто товариша Сталіна співвідношення обміну було визначене 1:10»¹⁰.

У підсумку основні положення зводилися до таких заходів: а) до обігу впроваджувалися купюри зразка 1946 року, на які обмінювалися старі, розмінна монета обміну не підлягала; б) обмін готівки передбачалося здійснити протягом тижня, починаючи від 16 грудня: у віддалених районах термін міг бути збільшений до двох тижнів, зарплати і стипендії виплачувалися новими грошима у попередніх

⁷ Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – М., 1985. – С. 238.

⁸ Денежная реформа..., *op. cit.*, с. 11.

⁹ *Ibidem*, с. 11, 157; Пушкарёв, В. Денежная реформа 1947 г. и «черный» рынок / В. С. Пушкарёв // Денежные реформы в России: история и современность: сборник статей / Ответственный редактор Е. А. Тюрина. – М., 2004. – С. 187.

¹⁰ Пушкарёв, В. Денежная реформа..., *op. cit.*, с. 187.

розмірах; в) переоцінка заощаджень населення в ощадкасах здійснювалась таким чином: вклади до 3 тис. крб. обмінювалися карбованець за карбованець, закладами від 3 тис. до 10 тис. крб. заощадження скорочувались на третину, понад 10 тис. крб. – на дві третини. Збитків зазнали й ті, хто зберігав гроші поза державними ощадними установами, оскільки обмін готівки відбувався за курсом 1:10.

Зрозуміло, конфіскаційний характер реформи залишився за фасадом пропагандистської кампанії, як і те, що держава фактично зняла із себе всі зобов'язання стосовно карткового забезпечення міського населення і робітників, оскільки з 16 грудня 1947 року скасовувалися карткова система і комерційні ціни та вводилися єдині роздрібні на продовольчі і промислові товари. Ціни на хліб, борошно, крупи й макарони було знижено в середньому на 10% порівняно з діючими пайковими цінами. На інші харчі ціни лишалися на рівні пайкових. Загалом порівняно з довоєнним часом харчі подорожчали і стали доступними для переважної більшості населення у мінімальних розмірах, необхідних для виживання. Усвідомлення «партією і урядом» негативних наслідків грошової реформи видно в тексті постанови про грошову реформу, де визнавалося, що її проведення потребує певних жертв, більшість яких понесе населення, але ці жертви будуть останніми¹¹. Ішлося і про те, що внаслідок грошової реформи держава втратила 57 млрд крб., але їх буде відшкодовано протягом нетривалого часу внаслідок підвищення продуктивності праці¹². Принагідно зазначимо, що ця сума начебто втрат держави дивним чином збігається з величиною непокритої грошової емісії, задля вилучення якої, власне, й затівалася реформа!

Слідом за грошовою реформою і відміною карткової системи вийшла постанова Ради міністрів СРСР №3867 від 14 грудня 1947 року «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки», що встановила такі граничні норми продажу одній людині: хліб печений – 2 кг; крупа, макарони – 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти – 1 кг; ковбасні вироби й копченості – 0,5 кг; сметана – 0,5 кг; молоко – 1 л; цукор – 0,5 кг; бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи-шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 брусок; мило туалетне – 1 брусок; сірники – 2 коробки; гас – 2 л тощо¹³. Ці норми поширювалися на кооперативну торгівлю у сільській місцевості, їх більшість діяла протягом десятиліття й була скасована наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 року.

Єдині роздрібні ціни, чинні від 16 грудня 1947 року, були дещо нижчими від встановлених під час катастрофічного подорожчання рік перед тим, тому вважаються першим «сталінським зниженням», хоч воно було мізерним навіть порівняно з подальшими такими акціями і стосувалось надто обмеженого асортименту.

Наслідком цих акцій став гострий товарний дефіцит. У торгівлі й раніше бракувало багатьох промислових товарів, а наявні мали низьку якість. Тепер

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 8. – М., 1985. – С. 159.

¹² Правда. – 1947. – 30 декабря.

¹³ Отечественная Денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из «Особых папок») / Сост. Ю. Завадская и Т. В. Царевская // История. – 1997. – № 6. – С. 134.

низка товарів зникла з торгівлі взагалі. Через брак товарів зачинялися крамниці і заклади громадського харчування. Негайно відреагували ринки, де в 1,5–2 рази зросли ціни на продукти. Вже через три місяці уряд мусив видавати хліб і борошно із резервів, а люди нарікали, що скасування карткової системи до справжньої торгівлі не привело. Замість карток на продукти ввели розподіл за «рознарядками», а місцеві владці встановили свої норми продажу¹⁴. В містах і робітничих селищах утворювалися тисячні черги, а в них містяни стояли сім'ями за хлібом, якого на всіх не вистачало. Обмеження продажу хліба спровокувало спекуляції, що, відповідно, відбилося на купівельній спроможності населення. Хліб із міст вивозили селяни, бо після здачі збіжжя державі з ним на селі було зовсім кепсько. У торговій мережі зник цукор, хоч Україна продукувала майже 60% від загальносоюзного виробництва. Також в УРСР вироблялося близько чверті всього обсягу дефіцитних у республіці м'яса й молока¹⁵. Робітники заводу «Червона зірка» м. Кіровограда у грудні 1947 року листом повідомили Сталіну, що жирів і цукру в магазинах вони давно не бачать, а за буханцем хліба черги на 5–6 годин; у місті лютує тиф, але вакцини для щеплень немає; баня працює з великими перервами, а базари розганяють і ніде купити мила; відсутнє постачання електроенергії і палива, а тим часом партійні й радянські керівники зосереджені на власному добробуті й нехтують потребами громадян¹⁶. На продовольчі черги завдовжки два-три квартали скаржилися мешканці Дніпропетровщини. Цікаво, що міліціонери, аби приховати черги, заштовхували людей у двори і виводили їх у магазини по десятеро, як ув'язнених¹⁷.

Підсумовуючи рік по грошовій реформі, ЦСУ СРСР у повідомленні «Об итогах выполнения народнохозяйственного плана на 1948 год» зазначило, що реальна заробітна плата трудящих 1948 року порівняно з 1947 роком, тобто за рік, зросла більш, ніж удвічі. Натомість американський економіст Наум Ясний, аналізуючи дані, опубліковані ЦСУ СРСР, підрахував, що насправді внаслідок грошової реформи вона не зросла, а навіть скоротилася¹⁸. Що ж до постачання харчів, то стан, змальований у згадуваних листах, зберігався впродовж багатьох років. Так, у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова взимку 1952 року йшлося про те, що в магазинах Львова за доступною ціною нема яєць, ковбаси, м'яса, білого хліба, за чорним треба вистояти чергу, цукор продають з перебоями, доступні лише горілка, печиво, тістечка, а на ринках люди стоять дві-три години в черзі на морозі й, трапляється, ідуть ні з чим¹⁹. Нагадаємо: лист написано через сім років після закінчення війни, коли в Європі про відбудову вже згадували в минулому часі, та ще й у пік «економічного чуда» сталінської

¹⁴ Радянська Україна. – 1948. – 11 серпня.

¹⁵ Барановська, Н. Місце України в організації продовольчого забезпечення СРСР післявоєнного періоду / Н. Барановська // Другий Міжнародний конгрес українців. 22–28 серпня 1993 р. – Львів: 1993. – С. 136.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 41, спр. 29. – Арк. 1.

¹⁷ Ibidem, спр. 44, арк. 80.

¹⁸ Jasny, N. Essays on the Soviet Economy / Naum Jasny. – Munich, 1962. – P. 270–272, 276–281.

¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 41, спр. 93. – Арк. 56.

економіки, що нею нині пишуться сучасні сталіномани, згідно з чийми «достовірними» даними «Советский Союз к началу 1950-х гг. уже закончил послевоенное восстановление экономики» і першим з країн-учасників світової війни скасував карткову систему забезпечення населення²⁰.

А ось іще одне надбання пропаганди, й, зрештою, доволі живучий міф. 16 грудня 1947, 10 квітня 1948, 1 березня 1949, 1 березня 1950, 1 березня 1951, 1 квітня 1952, 1 квітня 1953 і 1 квітня 1954 років всі ЗМІ СРСР збудували всенародну радість від чергового «сталінського зниження цін» на продукти (на 10÷15%) й непродовольчі товари (на 5÷30%) (у грудні 1947 року знижувалися лише комерційні ціни). Багато хто й досі вважає це зразком турботи про людей. Утім, вище вже йшлося, що початку знижень передувало значне подорожчання асортименту карткових товарів від 16 вересня 1946 року, зокрема, для УРСР²¹:

	Пайкові ціни до 16.09.1946, за кг		Комерційні ціни до 16.09.1946, за кг	Нові пайкові ціни, за кг	Нові комерційні ціни, за кг
	від	до			
Хліб житній	65 коп.	75 коп.	8 крб	3,2 крб.	7 крб.
Хліб пшеничний 85% помелу	1,1 крб.	1,5 крб.	15 крб.	4,5 крб.	13 крб.
Борошно житнє	90 коп.	1,3 крб.	15 крб.	5 крб.	16 крб.
Борошно пшеничне 85% помелу	1,6 крб.	2,2 крб.	20 крб.	6,5 крб.	16 крб.
Пшоно товчене 1 сорт	1,5 крб.	1,85 крб.	25 крб.	6 крб.	13 крб.
Крупа гречана 1 сорт	3,8 крб.	4,05 крб.	45 крб.	11,5 крб.	26 крб.
Макарони 1 сорт	3,2 крб.	3,3	35 крб.	10 крб.	22 крб.
М'ясо середньої вгодованості 1 сорт	10,5 крб.	10,8 крб.	100 крб.	28 крб.	70 крб.
Масло солоне 1 сорт	21,5 крб.	22 крб.	240 крб.	58 крб.	180 крб.
Олія соняшникова рафінована	–	13 крб.	200 крб.	28 крб.	130 крб.
Сир голандський 1 сорт	–	14 крб.	160 крб.	48 крб.	110 крб.
Риба судак свіжоморожений 1 сорт	4,7 крб.	6 крб.	80 крб.	10,5 крб.	30 крб.
Цукор рафінад колотий	–	5 крб.	120 крб.	13,5 крб.	60 крб.
Сіль	32 коп.	48 коп.	5 крб.	1,5 крб.	3 крб.

²⁰ Катасонов, В. Экономика Сталина / В. Ю. Катасонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – С. 63.

²¹ Державний архів Полтавської області. – Ф. П-15, оп. 2, спр. 509. – Арк. 11–13.

Для порівняння: місячний заробіток стаханівця-ливарника 1947 року становив 1000 крб. В інших галузях господарства щомісячна оплата праці була набагато нижчою, наприклад, у 1950 році у промисловості вона становила 708 крб., на транспорті – 707 крб., у будівництві – 656 крб., освіті та культурі – 668 крб.; із цих коштів вираховувалися прибутковий і культурний податок – разом біля 5%, членство в профспілці – 2%, різноманітні «добровільні внески», як за обов'язкове членство в організаціях на зразок ДТСААФ, надання тимчасової «допомоги» – іспанським революціонерам, китайській демократії тощо – коштувало не менше, ніж 5% заробітку. Загалом усі побори й відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків становили не менше 30%, а разом з оплатою помешкання – 40–50%. Тому не дивно, що після такого пограбування родина могла лише животіти, а не жити.

Загалом після восьми «сталінських знижень» роздрібні ціни все ще більше, ніж на третину перевищували ті, що були чинними до подорожчання 1946 року.

Ще від часів першої п'ятирічки частковим демпфером стосовно незабезпеченої грошової емісії слугували державні позики. В повоєнні роки ця практика продовжувалася. Так, у 1945 році було оголошено Четверту державну воєнну позику СРСР, за якою уряд сподівався одержати 20 млн крб. Міністр фінансів Арсеній Зверев звернувся до населення із закликом купувати вільні від податку 20-річні бонди на лікування воєнних ран і швидке відновлення радянського господарства. Зазвичай у радянській системі звернення до громадян і пропозиції «добровільної» підтримки трансформувалися в обов'язковий план для кожного міста й села; до того ж, чиновницьке прагнення достроково звітувати про виконання і перевиконання планів примножувало невдоволення трудящих мас. Наприклад, за звітами КДБ львівські науковці й викладачі після мітингу на підтримку позики критикували відверту брутальність проведення підписки, нарікали на шаблонну дурість агітації, обговорювали чи ця позичка вже нарешті буде останньою²², дехто обурювався і відмовлявся від неї²³.

Утім, немало людей добровільно віддавали зароблене задля відбудови і кращого життя у майбутньому. Так, на електроламповому заводі у Львові робітниця Домбровська підписалася на 2000 крб. при окладі 200 крб., а шофер Белецький – на 1000 крб. при окладі 750 крб.²⁴. У Чернівецькій області за перші три години збору коштів Четвертої державної воєнної позики робітники і службовці підписались на 8 млн крб.²⁵ То чи було виправдано на тлі загальної відданості трудящих УРСР і довіри до радянської держави й комуністичної партії засуджувати окремі прояви невдоволення, породженого адекватною оцінкою людьми своїх можливостей?

²² ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1628. – Арк. 3.

²³ Ibidem, спр. 1592, арк. 5.

²⁴ Ibidem, арк. 113.

²⁵ Ibidem, арк. 117.

Про виконання позики області регулярно звітували ЦК КП(б)У. Поза тим, райкоми й осередки КП(б)У відшуковували громадян, яких вважали спроможними підписатися на великі суми грошей. Наприклад, у Ново-Миколаївському й Червоноармійському районах Запорізької області виявили 50 таких осіб. Вони мусили підписатися на позику від 7 до 20 тис. крб., сплативши суму готівкою²⁶. На 11 травня 1945 року підписка на позику в УРСР охопила 7 859 031 осіб і дала надходжень 3 397 096 крб. проти плану 3 240 000 крб., тобто 104,9%. Найнижчий відсоток виконання плану мала Волинська область – 1719 тис. крб. або 9%, далі Кам'янець-Подільська – 9376 тис. крб. (11,4%) та Рівненська – 2649 тис. крб. або 11,1%. Найвищі показники: Ізмаїльська область – 202,2%, Одеська – 118,1%, Чернівецька – 117,2%²⁷.

Після війни було здійснено п'ять державних позик відновлення і розвитку народного господарства СРСР (1946, 1947, 1948, 1949, 1950), сім державних позик розвитку народного господарства СРСР (1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957) та дві конверсії позик минулих років (1947 – конверсія позики 1938 року на облігації 3% позики у відношенні номіналів 1:5, 1948 – конверсія позик 1936-1946 років, окрім позики 1938 року на облігації 2% позики у відношенні 1:3). Вартість кредиту цих позик становила від 4 до 2%, а термін позик – 20 років. Починаючи від випуску 1950 року, для створення привабливості кількість виграшних облігацій збільшили до 35% за рахунок зменшення кількості великих вигравів. Після реалізації цієї позики кількість утримувачів державних цінних паперів становила близько 70 млн осіб. Але позики чим далі втрачали прихильників не лише в народі, але й серед фінансистів. Найуспішнішими для розміщення позик виявилися 1951 та 1952 роки. Так, при випускній сумі позики 1951 року в 30 млрд крб. (вигравали 4% за рік), за результатами інтенсивної підписної кампанії було реалізовано облігацій на суму 34,5 млрд крб. При таких самих випускних параметрах позики 1952 року зреалізовано облігацій на суму 35,7 млрд крб. А вже державні позики розвитку народного господарства 1953 і 1954 років зреалізовано на суми майже в 2,5 рази менші від двох попередніх. Чи то смерть головного й найстрашнішого «бабая» розхолодила населення, а чи просто увірвався терпець задурно віддавати не зайві для сім'ї гроші?..

Аби різко не втратити застаріле, але досі певне джерело доходу держбюджету, у 1955–1957 роках проведено кампанії з розміщення позик. Вони були надто затратними, утім випуски держпозики 1955 і 1956 років розійшлися на суму понад 30 млрд крб. кожен. На 1 квітня 1957 року виявилося, що загальна сума чинних позик сягає 259,3 млрд крб., а сума виплат за виграшними облігаціями цих позик примушує засумніватися, чи позики все ще є джерелом доходу. Так, у 1950 році бюджет виплатив за позиками 3,7 млрд крб., а в 1955-му – вже 12 млрд крб.; разом виплати у п'ятій п'ятирічці становили 43,6 млрд крб. проти 16,8 млрд крб. за четверту п'ятирічку. У шостій п'ятирічці обслуговування держпозик загрожувало стати «непідйомним»

²⁶ Ibidem, арк. 6.

²⁷ Ibidem, арк. 22, 23.

тягарем: у 1956 році 13,9 млрд крб. виплат майже в 2,5 рази перевищували доходи від розміщення державної позики розвитку народного господарства СРСР тогорічного випуску. Прогнозувалося, що в 1957 році становище з обслуговуванням позик буде не кращим. Тому 19 квітня 1957 року постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про державні позики, що розміщуються за підпискою серед трудящих Радянського Союзу», починаючи з 1958 року, випуск державних позик припинявся. Так само припинялося проведення тиражів вигравів раніше випущених позик. Погашення розміщених облігацій цих позик мусило розпочатися аж 1977 року і відбуватися рівними частками протягом наступних 20 років. Таким чином, щодо емітованих цінних паперів позик, які розміщувалися за підпискою серед населення, було продовжено політику попередніх років.

Зауважимо, що вже після прийняття постанови 19 квітня, від травня 1957 року було повністю розміщено серед громадян держпозику 1957 року, випущену на суму 12 млрд крб. терміном на 5 років.

Такий несподіваний удар по добробуту громадян менш ніж за два роки оцінив перший секретар ЦК КПРС, голова Ради міністрів СРСР Микита Хрущов у доповіді XXI з'їзду партії: «Мільйони радянських людей добровільно висловилися за відстрочку на 20-25 років виплат за старими державними позиками», подаючи це як ініціативу патріотичних і натхнених трудовим ентузіазмом громадян, а не їх підступне обкрадання владною верхівкою²⁸.

Зрозуміло, позики для держави становили чистий зиск, що почасти зумовлено об'єктивним процесом знецінювання грошей, а також тим, що радянська держава зазвичай напередодні очікуваної виплати оголошувала продовження первісного терміну позики ще на «якісь» 20 років. Так, за оцінкою міністра фінансів СРСР Алексея Косигіна лише внаслідок конверсії позик у 1947 та 1948 роках очікувалося, що виплати населенню зменшаться зі 161 до 41 млрд крб., і при цьому відбудуться пізніше²⁹. Поза тим, позики зменшували платоспроможний попит населення. Нарешті, у 1980-ті роки, коли держава почала віддавати свої борги за позиками, більшості позичальників вже не стало, велику кількість облігацій було за довгі роки втрачено, а за ті, що збереглися, люди одержали копійки.

Важливою справою мусило стати унормування соціальної сфери. Пенсійне забезпечення та трудові стосунки в УРСР у повоєнні роки продовжували регулюватися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою, а часом і суперечливими законодавчими та підзаконними актами СРСР. Панував відомчий принцип, за якого працівники різних структур, виконуючи ту саму роботу, одержували неоднакову платню. Відсутність системного підходу спричиняла плутанину, сваволю, різочу диспропорцію в нарахуванні

²⁸ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчёт. – М., 1959. – Т. 1. – С. 56.

²⁹ Записка министра финансов СССР А.Н. Косыгина И.В. Сталину «Об итогах конверсии государственных займов». 29 сентября 1948 г. – С. 4.

пенсій, численні порушення законодавства, наслідком чого був принизливий рівень забезпечення життєвих потреб пенсіонерів.

У 1951 році в УРСР здійснено перереєстрацію пенсіонерів, які перебували на обліку в органах соцзабезпечення³⁰, щоб насамперед виправити помилки в нарахуванні пенсій, уникнути переплати державних коштів, а також зменшити зовнішні прояви жебрацтва. Станом на лютий 1952 року перереєстрація виявила на обліку в органах соцзабезпечення УРСР 2,42 млн пенсіонерів, в тому числі³¹:

Категорія	Кількість (тис. осіб)	Частка від загальної кількості (%)
Інваліди Вітчизняної війни	354	14,63
Сім'ї загиблих воїнів	1250	51,65
Інваліди праці й інваліди за віком	730	30,17
Персональні пенсіонери	16	0,66
Інші категорії	70	2,89

За цими ж дослідженнями в республіці нарахували до 27,5 тис. так званих «інвалідів та престарілих, що не визначилися» – колишніх робітників, службовців, колгоспників, ветеранів бойових дій, які за станом здоров'я були не в змозі працювати, але й не одержували пенсії³². Частина з них злидарювали, поповнюючи верству фахових жебраків. Згідно з висновками Групи з вивчення причин злидарювання і жебрацтва в УРСР, сформованої з працівників Прокуратури СРСР, МВС СРСР, Міністерства юстиції СРСР, яка вивчала матеріали 1951–1953 років, переважна більшість (понад 83%) жебраків і волоцюг в УРСР виявилися особами незабезпеченими або недостатньо забезпеченими матеріально, понад половина – інваліди Великої вітчизняної війни і праці, і близько половини – пенсійного віку³³. При цьому лише в Києві нарахували 3410 пенсіонерів, що отримували пенсію меншу 50 крб., і 16 525 – від 50 до 100 крб.³⁴. Для порівняння: після чергового зниження цін у квітні 1953 року на ринку в райцентрі 10 яєць коштувало 7 крб., 1 кг свинини – 15 крб., 1 пуд пшениці – 40–42 крб.³⁵. Тож частина нужденних, що мали житло, могли б жити не жебракуючи, за умови збільшення пенсії до прожиткового мінімуму. Проблеми інших можна було вирішити, влаштувавши їх до будинку інвалідів.

Підсумком перереєстрації стосовно переплат стало впровадження нового порядку призначення пенсій, згідно з наказом Міністерства соціального забезпечення УРСР від 4 грудня 1951 року, за яким кожному призначену пенсію мав перевіряти обласний відділ соцзабезпечення, а міністерство – контролюю-

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 1744. – Арк. 22.

³¹ Ibidem, підрахунки Оксани Янковської.

³² Ibidem, арк. 37.

³³ Ibidem, спр. 3111, арк. 91, підрахунки й уточнення Оксани Янковської.

³⁴ Ibidem, спр. 105.

³⁵ Ibidem, оп.41, спр. 422, арк.5.

вати процес за спеціально розробленою особистою карткою пенсіонера³⁶. Вагомість питання засвідчують постійні перевірки і щорічні рішення вищих органів влади. Зокрема, постанова РМ УРСР і ЦК КПУ від 16 серпня 1952 року «Про заходи по дальшому поліпшенню обслуговування інвалідів Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» та постанова ЦК КПУ від 12 березня 1953 року «Про крупні недоліки в роботі Міністерства соціального забезпечення УРСР» спричиняли перевірки діяльності всіх обласних відділів соцзабезпечення стосовно призначення пенсій і виявлення переплат³⁷.

Певні зміни відбулися після смерті Сталіна. Уряд УРСР і ЦК КПУ декларували увагу до постачання населення продуктами³⁸, товарами широкого вжитку³⁹ й поліпшення якості виробів легкої промисловості⁴⁰. На всіх щаблях влади приймали постанови, програми, закони з цих питань, влаштовували наради, семінари, виставки тощо. Уніфікувалися тарифи за послуги⁴¹, освоювалися нові види товарів масового вжитку⁴² й фасони одягу⁴³. Цехи з виробництва речей побутового призначення і посуду відкривалися на оборонних підприємствах⁴⁴. Після XX з'їзду КПРС порухи щодо поліпшення побуту громадян набули певної системності. Утім, як важким і болісним був період відбудови, так і подальше життя радянської України теж відзначалося суперечливістю та кампанійськістю.

8 вересня 1956 року було встановлено мінімум заробітної плати (у містах – 300 крб., у робітничих селищах – 270), нижче якого підприємства не мали права оплачувати працівникам виконану роботу; неоподатковуваний мінімум зарплати було підвищено з 260 до 370 крб.⁴⁵. На кінець 1964 року мінімальна зарплата в промисловості зросла до 60 крб. Середньомісячна зарплата з 780 крб. в 1958 році зросла до 95 крб. на 1 січня 1965-го. Проте розрив між нижчим і вищим рівнем зарплати залишався значним. Традиційно до категорії працівників із низьким рівнем зарплати входили вчителі, лікарі і медичний персонал, працівники музеїв, бібліотек та інші особи.

9 червня 1956 року СРСР ратифікував низку конвенцій Міжнародної організації праці, із чим країна як лідер соцтабору вже не могла зволікати, і серед них конвенцію № 100 від 29 червня 1951 року щодо рівної винагороди

³⁶ Ibidem, арк. 25.

³⁷ Ibidem, спр. 3111, арк. 5, 33, 35.

³⁸ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. Т. III: 1952–1956. – К., 1963. – С. 251–254.

³⁹ Ibidem, с. 264–269.

⁴⁰ Радянська Україна. – 1953. – 23 грудня.

⁴¹ Хронологічне зібрання законів..., *op. cit.*, с. 371.

⁴² Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958 : сб. документов и материалов. – К., 1984. – С. 91.

⁴³ Радянська Україна. – 1954. – 4 серпня.

⁴⁴ Правда Украины. – 1955. – 14 января.

⁴⁵ Постанова РМ СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям» // Радянська Україна. – 1956. – 9 вересня; Указ Президії ВР СРСР від 8 вересня 1956 р. «Про підвищення розміру неоподаткованого мінімуму заробітної плати робітникам і службовцям» // Молодь України. – 1956. – 9 вересня.

чоловіків і жінок за працю рівної цінності⁴⁶; 11 серпня – одразу 11 конвенцій МОП стосовно регламентації праці дітей і підлітків⁴⁷. Нарешті трудові відносини в країні соціалізму ставали об'єктом права, збільшувалася вартість робочого часу, зростала тривалість особистого часу, радянський трудівник потроху усвідомлював, що сенс життя не вичерпується виснажливою працею в ім'я невизначеного «світлого майбутнього». Але про систематизацію законодавства про працю ще не йшлося.

Питання соціального забезпечення, відокремлення пенсій від соціального страхування і створення системи державного пенсійного забезпечення, фінансованого з бюджету, було детально розглянуто в одній із попередніх наших праць⁴⁸. Зауважимо лише, що до пенсійної реформи 1956 року⁴⁹ пенсії обчислювалися в одних випадках із заробітку, в інших – із тарифної ставки. А оскільки тарифна ставка тоді становила 45–60% заробітку робітника, то бачимо, що зв'язок між заробітною платою і розмірами пенсії був доволі ефемерним. За новим пенсійним законодавством це усувалося, оскільки пенсії в усіх випадках обчислювалися із середньомісячного фактичного заробітку. Залежно від стажу роботи й заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина міг встановлюватися в межах від 300 до 1200 крб. Тобто фактичний розмір пенсій збільшився для всіх категорій громадян, за винятком працівників науки, для яких він залишився на попередньому рівні. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки – у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили й виховали упродовж восьми років п'ятеро й більше дітей, вік і необхідний трудовий стаж для одержання пенсії встановлювалися на п'ять років нижчі від загальних⁵⁰.

Не вимагаючи обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку, нове пенсійне законодавство, зокрема, надавало можливість чи не довічно працювати номенклатурникам. Для них окремим положенням РМ СРСР у листопаді 1956 року було впорядковано систему персональних пенсій⁵¹. Окрім розміру, спеціального постачання і недоступних широкому загалу пільг, персональні пенсії призначалися чоловікам при досягненні 55 років, жінкам – 50 років, а за інвалідності – незалежно від віку (лише 1977 року пенсійний вік персональних пенсіонерів зрівняли із загальним пенсійним віком).

⁴⁶ Збірник законів Української РСР в 2-х тт. Т.1: Укази Президії Верховної ради Української РСР 1938–1973. – К., 1974. – С. 343.

⁴⁷ Хронологічне зібрання законів..., *op. cit.*, с. 936-937.

⁴⁸ Янковська, О. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення (до 55-річчя пенсійної реформи) / *Оксана Янковська // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика* : зб. статей / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 17. – С. 123–140.

⁴⁹ О государственных пенсиях: Закон СССР от 14 июля 1956 г. // ВВС СССР. – 1956. – № 15.

⁵⁰ Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. Ч. 2: 1953–1960 / упоряд. М. Смольницька. – С. 413.

⁵¹ Постановление Совета министров СССР от 14 ноября 1956 г. №1475 «Об утверждении положения о персональных пенсиях».

Невдовзі з різним ступенем лояльності було проведено реформування пенсій службовцям міністерств оборони, внутрішніх справ і КДБ.

Загалом досягнення пенсійної реформи полягали в консолідації основних видів пенсій (за старістю, за інвалідністю, у випадку втрати годувальника), розширенні кола осіб, що мали право на пенсію, та встановленні єдиних правил і порядку їх призначення й виплати. Виплату пенсій гарантувала держава. Однак державне пенсійне забезпечення оминуло величезну частину економічно активного населення – колгоспне селянство. Приміром, на 1960 рік із 5,6 млн осіб пенсійного віку в УРСР кількість пенсіонерів становила лише 4,4 млн осіб, тобто на 21% менше⁵².

Пенсії за старістю для голів колгоспів, сільських спеціалістів і механізаторів призначалися згідно із законом СРСР від 15 липня 1964 року «Про пенсії і допомогу членам колгоспів»⁵³. І лише від червня 1971 року дія Закону 1964 року поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів. Утім, гарантований пенсіонерам-колгоспникам рівень пенсійного забезпечення був значно нижчий, аніж робітників і службовців: їх мінімальний розмір пенсії становив 12 крб. (після грошової деномінації 1961 року для робітників і службовців мінімум був 30 крб.), максимальний – 102 крб. Фінансування пенсійного забезпечення колгоспників покладалося на Централізований фонд соціального забезпечення колгоспників.

Насамкінець, дивлячись на суми зарплат радянського люду, слід розуміти, що самі сухі цифри при цьому не є об'єктивним показником. Специфічною рисою радянського рубля була неоднакова купівельна здатність залежно від того, де його «отоварювали»: в робітничій їдальні на підприємстві провідної галузі, на базарі, в магазині за рогом або в спецрозподільнику. Це стосується будь-якого періоду існування СРСР. Завжди значний розрив між мінімальними і максимальними зарплатами в кожній конкретній ситуації нівелювався або підсилювався потенціалом (його відсутністю) особистих чи корпоративних стосунків. І чим далі, тим дужче вдосконалювалася ця фактично корупційна основа держави. Зокрема, вже за брежневського застою 400 крб. зарплати пересічного доктора наук, звісно, важили набагато більше, аніж 120 крб. інженера чи вчителя, особливо тому, що зазвичай до них додавалися (за певних умов!) і право на більшу квартиру, і відомча лікарня, і інші можливі пільги і зручності. Водночас видається сумнівним, чи насправді переважали вони 90 крб. продавчині, яка мала доступ до «дефіциту» на складі свого магазину й корпоративні стосунки з колегами з інших магазинів. 180 крб. кваліфікованого робітника, які супроводжувалися шансом дочекатися житла в багаторічній черзі, раз на кілька років одержати путівку на курорт і мати можливість на свій страх і ризик «винести» з виробництва певний асортимент корисних у радянському побуті дрібниць, відповідно до свого фаху, все це жодним чином не дорівнювало

⁵² Народне господарство Української РСР у 1970 році // ЦСУ УРСР. – 1971. – С. 388.

⁵³ Закон СССР от 15 июля 1964 г. «О пенсиях и пособиях членам колхозов» // ВВС СССР. – 1964. – № 29. – Ст. 340.

180 крб. інструктора райкому партії із гарантіями щодо прискороного отримання квартири і постачання із закритого розподільника.

І навіть смішно порівнювати заробітки трударів і 500 крб. голови облвиконкому, до яких додавалося всі блага, що існували в країні. Наприклад, шахтар до своїх 500 крб. міг одержати одну за все життя квартиру для сім'ї, щорічно – путівку на Чорне море та щоденно – неквапливі бесіди з колегами в черзі шахтарського магазину.

Різні категорії «населення» мали різні можливості доступу до матеріальних благ. Квартира, функціональні меблі для неї, автомобіль, дача або город, путівка на відпочинок, бодай якісь якісні речі – все залежало від посади й місця роботи, а також певних «неформальних» стосунків. Отже, зовсім не гроші виявилися вирішальним капіталом матеріально-побутового стану в добу реального соціалізму.

Підсумовуючи, зауважимо, що після пережитої війни кремлівський режим відмовився реформувати довоєнну політичну й економічну доктрину. Спровокувавши розгортання «холодної війни», скориставшись проблемами, які вона спричинила і які додалися до потреб зруйнованої війною економіки, влада настійливо нехтувала поліпшенням життя людей, не соромлячись облудних дій на кшталт скасування карткової системи, грошової реформи, маніпуляцій із державними позиками, а невдоволення суспільства внаслідок невинуватених сподівань, як відомо, скеровувала на звичний із 1920–1930-тих років шлях вишукування внутрішніх і зовнішніх ворогів. Зі зміною генерального бенефіціара і під тиском іманентних суперечностей довелося вдатися до певних вимушених поступок стосовно зростання добробуту «населення», дещо змістивши наголос у бік боротьби проти зовнішніх ворогів, водночас не втрачаючи пильності щодо «своїх». Утім, така політика, з одного боку, подовжила життя системі, з іншого – виявила її неспроможність, оскільки якраз незначне, але повсюдне зростання добробуту підточило її силу й наблизило до саморуйнування ще за життя саме тієї генерації, яка мусила «жити при комунізмі».

Oksana IANKOVSKA, Oleksandr DANYLENKO. Salaries, Pensions, Loans, and Prices as Factors in the Material Wellbeing of Soviet Workers (second half of the 1940s to mid-1960s).

This article examines the socio-material changes in the everyday life of Soviet citizens, particularly looking at such factors as salaries, pensions, government subscription loans, and prices.

Keywords: salaries, pensions, prices, government loans.